

Ж.А.Кенжебекова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: jib_a_k@mail.ru)*

Мәди Бәпиұлының мәдени мұрасы және азаматтық ұстанымы

Мақалада көркем туындыдағы сал-сері бейнесі қарастырылған. Қазақ қоғамында өзіндік орны бар тарихи тұлға Мәди Бәпиұлының ұлттық болмысы, «сал-сері» атанған болмыс-бітімі туралы ғылыми ой қорытылған. Мақала авторы қазақ халқының өзгеге ұқсай бермес даралық қасиет-сипаты, ұлттық болмыстан бастау алатын ерекшелігі ғасырлар бойы қалыптасқан сал-серілік дәстүрінен ерекше байқалатынын дәлелдеді.

Кілт сөздер: сал-сері, мәдени мұра, тарихи тұлға, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, қазақ қоғамы, ұлттық әдебиет, ұлттық болмыс, ұлттық руханият.

Еліміз егемендік алып, тәуелсіз ел болғалы қазақ әдебиеті өткен тарихымыздың еленбей қалған тұстарын зерделеп, ақтаңдақ беттерін ашып, бүгінгі күн тұрғысынан талдауға қол жеткізді. Бұл үрдісті дамытуда қазіргі қазақ прозасының алар орны ерекше. Егер ұлттық әдебиетіміздің тарихында ХХ ғасырдың 60-жылдарынан басталатын кезенді ерекше бір өнімді кезеңге жатқызамыз. Сол кезеңдегі әдеби үрдістің басым бөлшегін тарихи сипаттағы шығармалар құрайды екен. Алайда шамалы уақыт болса да санада пайда болған сілкініс пен серпіліс өз жемісін берді.

Қазақ қаламгерлері өз шығармалары арқылы ұзақ мерзім бойы салтанат құрған ұлттық болмысқа, ұлттық болмыс аясындағы салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа зерделеу жүргізді. Белгілі бір тарихи оқиға, құбылысты бейнелегенде оны сол тұстағы қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси жағдаяттардан, рухани өмір санасынан бөліп алып қарау мүмкін емес. Уақыт өткен сайын халқына қадірі мол ерекше тұлғаларға деген ықылас-ынтаның арта түсуі заңды құбылыс.

Қазақ сал-серілерінің соңғы тұяғы аталған, ақын, әнші, композитор, сері, әрі батыр, әрі шешен Мәди Бәпиұлының тарихты таразылаған, әдебиетке жаңаша көзқараспен зерделеген ұрпақ үшін орны ерекше. Ешкімге ұқсамайтын Мәдидің өр тұлғасы, өжеттігі, халық ортасынан табылар тектілігі мен парасаттылығы жазушы Ә.Әбішевтің «Найзағай», «Жаралы сұңқар» романдарында сомдалған. Бұл ретте Мәди Бәпиұлы жайлы мұрағат материалдарын қарап, зерттеп жүрген ғалым З.Тайшыбай былай дейді: «Жасынан өжет, бірбеткей әрі сері Мәдиді Қақабай өз баурына тартқысы келгені де рас. Бірақ Мәдидің қарсы шабар өрлігін, сауыққой серілігін ағасы ұнатпай, төмен ұстап, тізгіндегісі келген. Ел ішінде дәл Қақабайдай болмаса да, бір кісідей беделді, сыйлы азаматтың бірі Мәди екені де мәлім. Бұл арада сонау Құрманғазы мен Шернияз, Ақан сері мен Біржан сал, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ пен Иманжүсіп тағдырларын еске алсақ та артық болмас. Бұлардың әрқайсысы қазіргі түсінігімізге сыймайтын ерекше мінездің адамдары, азаткерлік дәстүрдің туын көтерген даланың дүлділ тұлғалары еді» [1; 156].

Тарихи тұлға Мәдидегі көркем туындыда азамат, күрескер, ақын, сазгер ретінде қалыптасу үрдісі баяндалған «Шырқай салған әнімен табиғатты тамсандырып келе жатқан Мәди...» [2; 87].

Мәдидің кескін-келбеті, сөзі, жүріс-тұрысы да сәнді. Бір көрген адам өзіне сұрақ қойып, таң қалдырады. Бұл кім? деген әр сұрақ көркем туындыда Мәди образын толықтырып, басқа қырынан көрсетеді.

«Апыр-ау, жүзінен нұр, тілінен бал тамған бұл кім болды екен?» [2; 87].

Жауынгер, ер жүрек Мәди ағайын арасындағы алауыздықтан жапа шекті. «Тағдырдың қаңбағы болған оның енді қай шығанға қарай домалары белгісіз, өзінің нендей ойға бекінгені де белгісіз, әйтеуір жаралы жолбарыстай ашынып, айдынданып алыпты, жалындырмаса жауына жалынатын түрі жоқ» [2; 88].

Мәди қай кезде де бұқара халыққа жақын, өз тектілігін көрсетіп, қай істе болмасын кесіп айтып, нақты шешім қабылдайды. Өзіне тағылған жалған жалаға ар-намысымен қарсы шығып, күреседі, қол байлау болып отырған заманыма налиды: «Мен әруақты бабаларымның әулеті болсам да, кеудесін кек тескен сорлымын. Олар — көп, мен — жалғыз. Намысыма сондайлардың оғы тиген мен бір жаралы жанмын».

Қазақ қоғамында сол кезеңде етек алған саясат туралы М.Дулатов «Қазақ» газетінде былай деп жазады: «Степной положениенің IV-нші статьясы бойынша Дала уалаятының генерал-губернаторына

өкіметке сенімсіз (саяси) һәм мал ұрлаушы қазақтарды бес жылға жер аударуға ерік берілген. Сол себепті Ақмола, Семей облыстарында жер аудару деген нәрсе соңғы жылдары өте күшейіп тұр. Сотқар адам бұзықтыққа салынып, халыққа зиян келтіріп, шаруасын күйзелтетін болса, лайықты жазасын тартпасын деп ешкім ара түспейді. Бірақ өсек байланған адамның ақ-қарасын жете тексеріп, қара болса — кінәсін мойнына аударып, нахақ болса — ақталуы үшін дәлелін көрсетуге жол беру — әділдіктің барып тұрған маңдайы...

Жер аударылған қазақтар ақ болсын, қара болсын, бір-ақ күні өзінің абақтыға жабылып қалғанын біліп қалады. Көбі не үшін екенін де білмеді. Бұлардың біразы жұртқа белгілі, анық болғанымен, көбі дұшпандарының астыртын шағымымен, яки билеушілердің назарында қалумен бақытсыздыққа душар болған нахақтар» [3].

Дәуір талабына өзіндік үн қоса білген әдеби қаһарман — Мәди күрескер ретінде қоғамға ықпал етті.

*Атыңнан айналайын, Қарқаралы,
Сенен бұлт, менен қайғы тарқамады.
Сайыңнан сайғақ құрлы сая таппай,
Мен болдым бір қашқын жан Арқадағы.*

Он жыл сергелдеңге түсіп, «жалған жала» жабылған Мәдидің тағдырына қоғамдағы саяси жағдай әсерін тигізбей қоймады. 1905 жылы қазақ жерінде де патшаға қарсы наразылық күшейді. «Заты Мәдидің «ісінің» шұғыл басталып, бері бірден теріс бұрылуына, әуелдегі бес жыл жер аударудың он жыл қуғын-сүргінге айналып асқынуына Ресей империясындағы саяси жағдайлар тікелей себеп болған. Жалпыға мәлім, Жақып Ақбаевтар 1905 жылы, Ахмет Байтұрсыновтар 1909 жылы ұсталып, қамалып, сотталып жатқан аласапыранға Мәдидің «ісі» де дәл келіп қалған. Сол жылдары қазақтың бүкіл көзі ашық, көкірегі ояу, оқыған, озық азаматтары бір шеті Архангельскі, Якутия, ішкі Ресей аудандарына жер аударылған болатын» [1; 159].

Қазақтың біртуар асыл тұлғаларына қара күйе жағылып, азаттықты аңсаған азаматтар атылып, отаршылдық саясаттың құрбанына айналды.

«Кеңестік коммунистік жүйенің тұсында Ресейдің отаршылдық-озбырлық саясатының сыртқы сұлбасы өзгергенімен, ішкі-пиғыл нитетінің баяғы жыртқыштық қалпымен өзгермегені мәлім. Озбыр жұртыңыз қазақтың рухани әлемін жасаған асыл перзенттері ұлт мақтанышына айналып кетуден қауіптеніп, оларды құстаналаудан, қара күйе жағудан танбады. Біржан сал, Ақан сері жынды, Шәкәрімді банды, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ пен Әсетті қашқын, Иманжүсіп пен Мәдиді қарақшы-барымташы атандырған тексіз тобырды қолдап, кейінгі ұрпаққа теріс ақпарат беруге тырысты. Бір ескертетін жағдай, осылардың ішінде Біржан, Ақан және Жаяу Мұсадан басқасы, ата жау жұмсаған жауыздардың қанды қолынан жазым болыпты. Бұл кездейсоқтық емес, жоспарлы зұлым саясаттың «табысы» екендігі баршаға аян» [4; 5].

Мәдиді ашындырған, намысыңа тиген ағайынның алауыздығы, жалған жаласы, таныс-тамырлық етек алған әділетсіздік. Мәди жасып, жаншылмады. Әділдік қашанда жеңбейтініне көзі жеткен күрескер өмірінің соңына дейін өз ұлтының рухани көсемі, серісі болды. Ертеңгі күнді алыстан болжаған батыр іштен шыққан жауына сенген жоқ, аштық жайлаған халқының қамын ойлады.

«Е, шырағым, бақытсыз елді қашанда бассыздар билейді, ел сорына да ол да болыс бола қалғанды. Мені айдалсын деп мөр басқан жеті болыстың бірі, менің өшігерім сол жетеудің ішінен өзімнің ағам Қақабай мен Текеш» [2; 52].

«Адам табиғатына уақыт ағымы мен қоғамдағы ірі өзгерістердің тигізер әсер-ықпалы айрықша. Адам қоғамнан сырт тұруы мүмкін емес. Сондықтан да адамның рухани-психологиялық болмысын дәуір ерекшелігіне сай бағамдау арқылы біз көркем шығармадағы қаһарманның нақты тарихи тұлғасына баға бере аламыз» [5].

Мәдидің ақындығы мен сазгерлігін, әншілігі мен күрескер батыр екендігі, жеке басының адамшылығы, сері мен батырға тән аңғалдығын, оның өр тұлғасы, болмыс-бітімі айқындап тұрғандай.

*Сұрасаң руымды Қаракесек,
Досымнан дұшпаным көп қылған өсек.
Дұшпанның қудалаған жаласынан
Бір күнде қу қара жер болды-ау төсек.*

«Жалпы шынайы тарихтағы Мәди тұлғасы өте күрделі, сан қырлы болған. Өр таланттың ғұмырнамасында тектілік, ата-бабадан тамыр тартқан гендік қасиет үлкен роль атқарады десек, бұл

жағының арғы атасы әулие тұрпаттас Қаз дауысты Қазыбектен басталатын Мәди тұқым-нәсілі атақты би-сұлтандар Өскенбай, Құнанбайдан алты шынжыр жалғастырған ұлы Абай мен Абылай хан тұқымы Шоқанды еске түсіреді.

Ол әрі әнші, әрі композитор, әрі ақын, әрі халықтың ерке серісі, әрі балуан-жауынгер, ең бастысы — әділетсіздік пен зорлыққа қарсы найза сілтеп, шоқпар ойнатудан күрескер. Қырғи тілді шешендігі, оң қолынан мөрі тамған іскерлігі өз алдына» [6].

Мәдидің кеудесінде жауынан алмаған кегі бар, ол — кара халықтың кегі. Ол қашанда дұшпаннан кек алу жолында күресті. Жазықсыз біреуді шабу үшін де байланған бас жоқ. Ашыққан елді қырғыннан құтқару үшін Түнекбайды шапсақ та, онда елдің кегі бар, ол кек қайтпай кеудедегі шер тарқамайды.

«Мәди туралы деректі немесе көркем туындылармен танысқанда оның жалғыз жортқан жортуылшы емес екеніне көз жеткіземіз. Ол еш уақытта өз серіктестерін жау қолына қалдырмаған. Жиырма екі болыстың ақсақал-қарасақалының арызымен Мәдидің жиырма жеті серігі Қарқаралы абақтысына қамалған екен. Сонда ер Мәди уезге келіп, өзі беріліп, жолдастарын босатып жіберіпті. Текті Мәдидің:

*Көп үшін өзім келіп қолға түстім,
Білмеймін не боларын ақырын істің.
Ерім деп еркелеткен, еркінсіткен
Қайран ел, көзден жас боп бір-бір ұштың, —*

деп толғанғаны да шын оқиғаны дәлелдей түсетін тәрізді» [6].

Адам қоғамнан тысқары дами алмайды. Ұлттық мүдде үшін күрескен Мәди тұлғасы ұлттық мінез-құлықты дара сипатымен көрсете алды. Халық ортасында Мәдидің күрескерлік рухы, азаматтық тұлғасы қалыптасты. Мәди тағдыры — қазақ ұлтының тағдыры. Қазақ халқының жарқын болашағын ойлаған күрескер, сері Мәди парасаттылығы, жан әлемі қазақ қоғамындағы орын алған өнер адамдарының тағдырына ұқсас сыр шертеді. Образ қоғамдағы адам проблемасын туғызды. «Адам болмысы дегенде оның табиғаттан шығу тегі, қоғамдық өмірі және жеке даму туралы мәселелер жиынтығы еске түседі. Бұл мәселелер өмірдің өзі тәрізді әрі көне, әрі жаңа. Ұрпақтар үздіксіз өзгереді, ол әрбір тарихи заман қоғамдық өмірдің мән-мағынасын өз ұғымымен болашаққа жеткізеді. Әр дәуірдің өкілдері мынадай маңызды да, мәңгі сұрақтарға жауап беруге тырысады: «Адам дегеніміз не?... Адам не істей алады? Ол не істеуі керек? Не үшін өмір сүреді?» [7].

Мәди жанының тазалығы — өнер адамдарының болмысында кездесетін табиғи құбылыс. Ағайынның жаласынан жапа шеккен Мәди өр мінезімен, батылдығымен бір кезеңнің шындығын дәріптейтін кесек тұлға. Оның кеудесін кек кернеді, жаралы сұңқар қанатын самғап алысқа ұша алмай назаланды.

«Кек... кек!.. Тірлікте салар ұранымның да, өлерде айтар иманымның да аты — кек. Көкте де құдай, жерде де құдай, әр құдайдың қолында алуан түрлі бұғау бар. Сол бұғаулардың бірінен соң бірі қармап әнімді де, сәнімді де жалмапты. Мына бір сырқаттың қырсығынан әлім де қалмай барады. Жаралы сұңқар самғап өскен аспаным аңсап, мен айқаспен өткен күндерім мен түндерімді аңсаймын. Арман көп, дәрменім жоқ» [2; 331].

Ұлттық руханиятта өзіндік ролі бар Уақыт, Адам, Қоғам категориялары тұрғысында Мәдидің ұлттық болмысы ұры-барымташы, немесе қолы кісендеулі қылмыскер, емес, тарих қойнауынан ғасырдан ғасырға жарқырап көрінетін ұлт мақтанышына айналды. Ғылыми деректер мен мақалаларда Мәди жайлы пікірлер, ғылыми тұжырымдар жаңа заман еншісінде таразыланып әділдігін көрсетіп отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Тайшыбай З.* Атыңнан айналайын, Қарқаралы // Жұлдыз. — 2006. — № 4.
- 2 *Әбішев Ә.* Бес томдық шығармалар жинағы. — Т. 5. Найзағай: Роман. Жаралы сұңқар: Повесть. — Алматы: Жазушы, 1983. — 476 б.
- 3 *Дулатов М.* Жер аудару // Қазақ. — 1913. — № 9.
- 4 *Балташұлы Е.* Мәдитанудың кейбір мәселелері // Орталық Қазақстан. — 2005. — 9 шілде.
- 5 *Жарылғапов Ж.* XX ғасыр соңындағы қазақ прозасының идеялық-эстетикалық мәселелері: Оқу құралы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. — 163-б.
- 6 *Омарбекұлы М.* Қазақ нояндарының соңғы тұяғы // Орталық Қазақстан. — 2005. — 2 шілде.
- 7 *Молдабеков М.* Адам құпиясы және қабілеті // Ақиқат. — 1993. — № 3. — 22-б.

Ж.А.Кенжебекова

Гражданская позиция и культурное наследие Мади Бапиулы

В статье рассмотрен образ сал-сери в художественном произведении. Охарактеризована национальная природа личности, известной в истории казахского общества, сал-сери Мади Бапиулы. Автором статьи показано богатое духовное наследие казахов, не похожее на других, и национальные черты характера, проявляющиеся в традициях сал-сери.

Zh.A.Kenzhebekova

Civic stand and Madi Bapiuly's cultural heritage

In article images sal-seri in a work of art are considered. The national nature of the personality known in the history of the Kazakh society, sal-seri Madi Bapiula is characterized. The author of article proves that the Kazakh people have the rich spiritual heritage not similar to others and that especially brightly national traits of character are shown in traditions sal-seri.

References

- 1 Taishybai Z. *Zhuldyz*, 2006, 4.
- 2 Abishev A. *Five-volume composition, 5 vol., Lightning: Novel. Wounded falcon: Story*, Almaty: Zhazushi, 1983, 476 p.
- 3 Dulatov M. *Kazakh*, 1913, 9.
- 4 Baltashuly E. *Central Kazakhstan*, 2005, 9, July.
- 5 Zharylgapov Zh. *XX century's Kazak prosaic idea-aesthetics' problems. Education means*, Karaganda: KSU publ., 2003, 163 p.
- 6 Omarbekuly M. *Central Kazakhstan*, 2005, 2, July.
- 7 Moldabekov M. *Akikat*, 1993, 3, p. 22.

ӘОЖ 82.0

Н.М.Әбдуова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: princes_naz@mail.ru)

Өлең-шежіренің өзекті қырлары

Мақалада өлеңмен шығарылған шежірелік шығармалардың мәні мен маңызы, әдебиеттегі алатын орны жан-жақты айқындалған. Шежіренің фольклорлық сипатта дәлелді түрде көрсетіліп, мазмұнына қарай жүйелеудің жолдары анықталған. Сонымен қатар шет елдердегі қазақ ақындарының мұраларындағы шежіре шығармаларға әдеби талдау жасалған. Танымал ақындардың бірі Ақыт қажы Үлімжіұлының шығармаларына талдау жасалынып, шежіреге байланысты туындыларына айрықша мән берілген.

Кілт сөздер: шежіре, ру, фольклор, ұлттық болмыс, әдебиет, ұрпақ, тарих, мәдениет.

Сан ғасырлы тарих қойнауынан өңдеуге түссе де өзегін үзбей жалғастылығын тауып келе жатқан асыл қазыналарымыздың бірі шежіре екендігі белгілі. Мәдениеттің, әдебиеттің, тарихтың дамуына, өсіп-өркендеуіне шежіренің де қосқан өзіндік үлесінің бар екендігін мойындамасқа болмайды. Өркениетті ел болу үшін өзінді өзің тануың керек, басқаларға да таныта білгенің дұрыс. Осы салада жұмыс жүргізген адамға шежіренің жан-жақты демеуші болары сөзсіз. Деректі деректе шалдығып, тарих қойнауының көлеңкесінде қалған көмескі көріністерге көз жеткізу үшін шежіренің